

ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

ΑΙΓΥΠΤΟΣ

ΑΙΓΥΠΤΟΣ

Η ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΤΟΥ ΣΑΤΜΠΥ

ΕΛΛΑΔΑ ΕΚΤΟΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΩΝ

01

Πανοραμική άποψη του
αρχαιολογικού χώρου
και της περιοχής του
Σάτμπυ (από δυτικά).
Στο βάθος δεξιά, το
ακρωτήριο της Σελσέλα
(Άκρα Λοχιάδος).

Πρώτη στην κομψότητα, την έκταση, τον πλούτο και την πολυτέλεια, η Αλεξάνδρεια έκρυβε μια νεκρόπολη υπόγεια, λαξευμένη στον φυσικό βράχο του εδάφους. Ένα πολύπλοκο δίκτυο διαδρόμων και οικοδομημάτων φιλοξενούσε τις ταφικές πρακτικές όλων των τάξεων και παραδόσεων. Χώροι συναθροίσεων και τελετών, παροχές νερού και πλήθος πρακτικών χώρων μαρτυρούν την ύπαρξη «ζωής» και έντονης δραστηριότητας, κάτι που καθιστά την «τελευταία κατοικία» των νεκρών σημείο επαφής τους με την κοινωνία των ζωντανών.

ΔΡ ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΣ

Κέντρο Μελέτης Αρχαίων Εγγράφων

Σχολή Κλασικών Σπουδών

Πανεπιστήμιο Οξφόρδης

Το πρώτο αξιοσημείωτο μέρος [...] ήταν το προάστιο της Νεκρόπολης, δηλαδή η Πόλη των Νεκρών. Εκεί που με αξιέπαινα έδημα Έλληνες και Ρωμαίοι φρόντισαν να δάψουν τους νεκρούς τους. Αλλά δεν πρέπει να φανταζόμαστε αυτό το μέρος ως λυπηρό και θλιβερό, όπως τα νεκροταφεία μας, των οποίων η όψη μάς είναι τρομακτική. Χίλιοι θανμάσιοι τάφοι ανεγέρθηκαν εκεί, συνοδευόμενοι από υπέροχα παρεκκλήσια, στολισμένα με χρυσό και μάρμαρο παντού.

(Hanna Diab, 1707)¹

Η ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ, ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΩΝ ΠΤΟΛΕΜΑΙΩΝ (306–30 π.Χ.), υπήρξε η κορυφαία μητρόπολη του ελληνιστικού κόσμου: πρώτο λιμάνι της Μεσογείου, διεθνές κέντρο γραμμάτων, επιστημών και τεχνών, πρωτοπόρος στον διαπολιτισμικό διάλογο, με ακτινοβολία μακράν των συνόρων της Νειλοχώρας, η «πρώτη πόλη του πολιτισμένου κόσμου που σίγουρα προηγείται όλων των άλλων στην κομψότητα, την έκταση, τον πλούτο και την πολυτέλεια», όπως σημειώνει ο Διόδωρος (17.52)². Ήταν ξακουστή για τα εμβληματικά της μνημεία και αξιοθέατα, όπως ο περίφημος Φάρος, τα Βασιλικά Τετράγωνα και το Σώμα ή Σήμα.

Ανάλογη φροντίδα φαίνεται να επέδειξαν οι Αλεξανδρινοί και στην «άλλη Αλεξάνδρεια», αυτή των Νεκρών, τη Νεκρόπολη, όπως την αποκάλεσε ο Στράβωνας, κάθε άλλο παρά τυχαία: τεράστιες εκτάσεις δυτικά και ανατολικά των τειχών (αλλά και στη νήσο του Φάρου) καταλαμβάνονται από ένα εκτενές και ιδιαιτέρως πολύπλοκο υπόγειο δίκτυο διαδρόμων και οικοδομημάτων, λαξευμένο στον φυσικό βράχο του εδάφους της πόλης (κατακόμβες). Το δίκτυο αυτό χαρακτηρίζεται από συστηματική ανάπτυξη και οργάνωση ώστε να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της πολυπληθούς και πολυσύνθετης κοινωνίας, φιλοξενώντας ταφικές πρακτικές όλων των τάξεων και παραδόσεων. Ιδιαίτερο γνώρισμα επίσης αποτελεί η χρήση των νεκροταφείων όχι μόνο ως «τελευταίας κατοικίας» του εκάστοτε νεκρού, αλλά και ως σημείου επαφής με την κοινωνία των ζωντανών. Πολλά ταφικά συγκροτήματα περιλαμβάνουν χώρους συναθροίσεων, τελετών, παροχές νερού και πλήθος πρα-

κτικών χώρων, που μαρτυρούν την ύπαρξη «ζωής» και έντονης δραστηριότητας, ασυνήθιστης τουλάχιστον για τα νεκροταφεία του ελλαδικού χώρου. Μάλιστα ο Στράβωνας σημειώνει ότι «υπάρχουν πολλοί κήποι και άλση και εγκαταστάσεις για την ταρίχευση των νεκρών»³.

Η Νεκρόπολη της Αλεξάνδρειας αναδεικνύεται σε διαχρονικό «τουριστικό» προορισμό της πόλης, ελκύνοντας επισκέπτες τόσο στην αρχαιότητα, όσο και πολύ αργότερα, στους μεσαιωνικούς και πρώιμους νεότερους χρόνους, μέχρι και τον 19ο αιώνα (εικ. 2). Μνημειακά κατάλοιπα της νεκρόπολης, ειδικά αυτά της δυτικής πτέρυγας, αποτελούν συχνά αντικείμενο έκπληξης και θαυμασμού στα απομνημονεύματα διαφόρων περιηγητών από Ανατολή και Δύση, που περνούν από την Αλεξάνδρεια των «ερείπων» ψάχνοντας για το αρχαίο μεγαλείο της. Σε αυτό συμβάλλουν και οι ντόπιοι «ειδήμονες», πάντα έτοιμοι να αποκαλύψουν τα μεγάλα μυστικά που κρύβει η «υπόγεια» Αλεξάνδρεια: «Αν πιστέψουμε τους Άραβες, οι κατακόμβες επικοινωνούν υπογείως με τις πυραμίδες της Μέμφιδας. Μια τέτοια άποψη για την τεράστια έκτασή τους φαίνεται υπερβολική. Ωστόσο δεν ξεπερνάει άλλα γιγαντιαία οικοδομικά επιτεύγματα των Αιγυπτίων, και αξίζει να διερευνηθεί»⁴.

Ορατά μνημειακά κατάλοιπα της Νεκρόπολης περιλαμβάνονται και στις πρώιμες, και άκρως πολύτιμες, αρχαιολογικές καταγραφές που ξεκινούν από τα τέλη του 18ου αιώνα, με πρώτη την περίφημη Ναπολεόντεια *Description de l'Égypte*⁵. Στους επόμενους δύο αιώνες αρχαιολογικής έρευνας, τα νεκροταφεία αποτέλε-

02

Άποψη της Δυτικής Νεκρόπολης στην περιοχή του Μεξ το 1906. Από το φωτογραφικό άλμπουμ του Paul Fleury. Paul Getty Foundation.

σαν (και συνεχίζουν να αποτελούν) την καλύτερα διατηρημένη κατηγορία αρχαιολογικών καταλοίπων της Ελληνιστικής περιόδου, μια πλούσια πηγή δεδομένων η οποία προσφέρει αφθονία πληροφοριών για την τέχνη και την αρχιτεκτονική, τη θρησκεία, τα ταφικά έθιμα, καθώς και για τη διαμόρφωση και εξέλιξη της πολιτισμικής ταυτότητας των Αλεξανδρινών. Καθοριστικός παράγοντας για τη διατήρησή τους υπήρξε το γεγονός ότι σημαντικό τμήμα των νεκροταφείων παρέμεινε άθικτο από την οικοδόμηση της πόλης μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Έτσι δόθηκε η δυνατότητα στους αρχαιολόγους να επιδοθούν τόσο σε συστηματικές όσο και σε έγκαιρες σωστικές ανασκαφές οι οποίες αποκάλυψαν εντυπωσιακά ταφικά οικοδομήματα σε όλες τις πτέρυγες της Νεκρόπολης. Σε αντίθεση, η εντός των τειχών πτολεμαϊκή πόλη ήταν ως επί το πλείστον θαμμένη κάτω από τα θεμέλια της σύγχρονης Αλεξάνδρειας ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα.

Όσον αφορά την οργάνωση των ταφών, η διάταξή τους σε *Ioculi*, δηλαδή σε μακρόστενες κόγχες, οι οποίες λαξεύονται στα τοιχώματα των ταφικών διαδρόμων και θαλάμων, αποτελεί την κύρια πρακτική (εικ. 3). Τα *Ioculi* σφραγίζονταν συνήθως με λίθινη ψευδόθυρα, δηλαδή μια πέτρινη ή γύψινη πλάκα στην εξωτερική επιφάνεια της οποίας ζωγραφίζεται ή διαμορφώνεται ανάγλυφα η πόρτα. Σπανιότερα (μέχρι στιγμής) συναντούμε αντί της ψευδόθυρας μορφές αντίστοιχες με εκείνες που βλέπουμε στις κλασικές επιτύμβιες στήλες καθώς και ανάγλυφους ή ζωγραφιστούς αιγυπτιακούς ναϊσκούς. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλούν εντός του δικτύου των νεκροταφείων τα μνημειακά ταφικά «υπόγεια» ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, αποτελούμενα από λαξευτούς υπόγειους ταφικούς θαλάμους γύρω από μια κεντρική αυλή, συνήθως υπαίθρια. Οι ταφές και σε αυτή την περίπτωση φιλοξενούνται σε *Ioculi*, όμως σε εξαιρετικές περιπτώσεις οι νεκροί τοποθετούνται μέσα σε λαξευτές ή μερικώς κτιστές σαρκοφάγους σε μορφή ταφικής κλίνης.

Μνημειακά ταφικά υπόγεια (συχνά αποκαλούνται και Νεκροπόλεις) έχουν βρεθεί σε όλες τις πτέρυγες της Αλεξανδρινής Νεκρόπολης, ανατολικά και δυτικά των τειχών, καθώς και στη νήσο του Φάρου. Τα περισσότερα από αυτά «διατηρούνται» πλέον μόνο στις επιστημονικές εκδόσεις του Μουσείου και της Αρχαιολογικής Εταιρείας της Αλεξάνδρειας ή σε δυσεύρετα φωτογραφικά αρχεία. Ευτυχώς διασώθηκαν τρία πολύ σημαντικά ταφικά συγκροτήματα της Ελληνιστικής περιόδου, δύο στην Ανατολική Νεκρόπολη (Νεκροπόλεις του Σάτμπυ και του Μουστάφα Κάμελ) και ένα στη Νήσο του Φάρου (Νεκρόπολη του Ανφούσι). Τα τρία ταφικά συγκροτήματα είναι ενδεικτικά τριών διαδοχικών χρονολογικών φάσεων, που καλύπτουν όλη την Πτολεμαϊκή περίοδο. Η πρωιμότερη, αλλά και η πλέον ταλαιπωρημένη νεκρόπολη στα χρόνια που ακολούθησαν την αποκάλυψή της, είναι αυτή του Σάτμπυ, με χρονολόγηση από τα τέλη του 4ου/αρχές του 3ου αιώνα π.Χ., και συνεχή χρήση στο υπόλοιπο της περιόδου (ακολουθούν αυτή του Μουστάφα Κάμελ, δεύτερο μισό του 3ου/2ος αι. π.Χ., και του Ανφούσι, 2ος/1ος αι. π.Χ.)⁶.

Η περιοχή του Σάτμπυ (Sidi el Chatby) βρίσκεται στην καρδιά της σημερινής Αλεξάνδρειας (εικ. 1). Ορίζεται ανατολικά από το Ακρωτήριο της Σελσέλα (ανατολικό άκρο του Μεγάλου Λιμένα), το Ελληνικό Τετράγωνο και τα λεγόμενα χριστιανικά νεκροταφεία στα νότιά του, και την περιοχή του Καμπ Σεζάρ στα δυτικά. Στην περιοχή αυτή φιλοξενούνται, μεταξύ άλλων, σημαντικά ιδρύματα της σύγχρονης πόλης, όπως η Νέα Βιβλιοθήκη, το Πανεπιστήμιο, το γαλλικό σχολείο του Αγίου Μάρκου, καθώς και τα εκπαιδευτικά και ευαγή ιδρύματα της Ελληνικής Κοινότητας. Στην Ελληνιστική περίοδο η περιοχή αυτή αντιστοιχούσε στο ανατολικό τμήμα των Βασιλικών Τετραγώνων και την Άκρα Λοχιάδος (σημερινό ακρωτήριο της Σελσέλα), την ανατολική (στενή) πλευρά των τειχών, και το δυτικότερο, πλησιέστερο προς τα τείχη, τμήμα της Ανατολικής Νεκρόπολης της Αλεξάνδρειας.

04

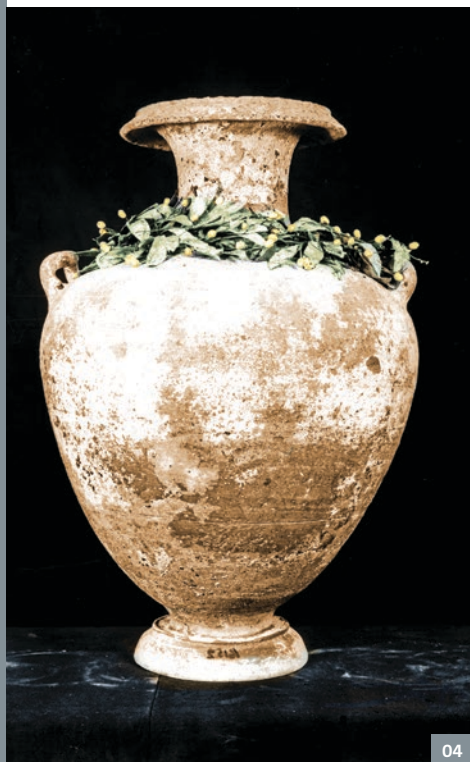
Τεφροδόχος από την ανασκαφή του Μπρέτσια στο Σάτμπυ. Στον ώμο του αγγείου, χάλκινη γιρλάντα με επιχρυσωμένους πήλινους καρπούς (μούρα). Ελληνορωμαϊκό Μουσείο Αλεξάνδρειας, αρ. ευρ. 16152. Επιχρωματισμένη φωτογραφία από το ψηφιοποιημένο αρχείο του Ελληνορωμαϊκού Μουσείου.

05

Ειδώλιο νεαρού έφιππου Μακεδόνα από τη Νεκρόπολη του Σάτμπυ. Ελληνορωμαϊκό Μουσείο Αλεξάνδρειας, αρ. ευρ. 10615 (Προσωρινά στο Εθνικό Μουσείο Αλεξάνδρειας).

06

Ζωγραφιστή επιτύμβια στήλη Μακεδόνα από τη Νεκρόπολη του Σάτμπυ. Ελληνορωμαϊκό Μουσείο Αλεξάνδρειας, αρ. ευρ. 10228. Επιχρωματισμένη φωτογραφία από το ψηφιοποιημένο αρχείο του Ελληνορωμαϊκού Μουσείου.

04

ας. Αργότερα, στα ρωμαϊκά χρόνια, το κομμάτι αυτό της Νεκρόπολης απαλλοτριώθηκε και ενσωματώθηκε στην πόλη, έπειτα από επέκταση των τειχών προς τα ανατολικά.

Η Νεκρόπολη του Σάτμπυ ανασκάφηκε συστηματικά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα (1904–1910) από τον Εβαρίστο Μπρέτσια, διευθυντή του Ελληνορωμαϊκού Μουσείου της Αλεξάνδρειας⁷. Η θητεία του Μπρέτσια στη διεύθυνση του μουσείου σηματοδοτεί μια περίοδο ακμής για την αλεξανδρινή αρχαιολογία, πάντα βέβαια στο πλαίσιο ενός άνισου αγώνα με τη ραγδαία οικοδόμηση της σύγχρονης Αλεξάνδρειας πάνω στα κατάλοιπα της αρχαίας. Το Ελληνορωμαϊκό Μουσείο και η Αρχαιολογική Εταιρεία της Αλεξάνδρειας είναι οι δύο αλληλένδετοι φορείς που ηγούνται σχεδόν του συνόλου των αρχαιολογικών δραστηριοτήτων στην πόλη. Μάλιστα ο Μπρέτσια διετέλεσε και Γενικός Γραμματέας της Αρχαιολογικής Εταιρείας⁸.

Εκατοντάδες ταφές αποκαλύφθηκαν στο Σάτμπυ, οι περισσότερες από τις οποίες ατομικές, λαξευμένες στον φυσικό βράχο του εδάφους. Αρκετές ταφές βρέθηκαν ασύλητες, συνοδευόμενες από σημαντικά ευρήματα: ζωγραφιστές και ανάγλυφες στήλες, τεφροδόχους διαφόρων τύπων συμπεριλαμβανομένων των χαρακτηριστικών για την Ελληνιστική περίοδο υδριών τύπου Χάντρα (εικ. 4, 6). Επίσης, κοσμήματα, ειδώλια, χρηστικά αντικείμενα και αγγεία. Στην επιφάνεια του αρχαίου εδάφους ξεχωρίζουν αρκετοί ορθογώνιοι βαθμιδωτοί πυργίσκοι, ένα ιδιότυπο είδος ταφικού μνημείου, άλλοτε πάνω από ταφές και άλλοτε όχι, στην κορυφή του οποίου τοποθετούνταν επιτύμβια στήλη.

Η σημαντικότερη όμως ανακάλυψη του Μπρέτσια υπήρξε αυτή του μνημειακού Υπογείου Α, στο οποίο επικεντρώνεται το άρθρο αυτό (εικ. 7–8). Το Υπόγειο Α είναι το μόνο τμήμα του νεκροταφείου που διατηρείται έως σήμερα και είναι επισκέψιμο⁹. Αποτελείται από μια υπαίθρια, ορθογώνια αυλή, λαξευμένη στον φυσικό βράχο, γύρω από την οποία αναπτύσσονταν τα ταφικά δωμάτια. Η είσοδος του συγκροτήματος βρισκόταν στη βόρεια πλευρά, η οποία δεν σώζεται σήμερα. Διατηρούνται μόνο ίχνη των δύο μακρόστενων, εγκάρσια λαξευμένων προθαλάμων που παρεμβάλλονταν μεταξύ της εισόδου και της αυλής. Ο πρώτος (βορειότερος) προθάλαμος (1) χωρίζεται σε δύο μέρη, ανατολικά και δυτικά της εισόδου¹⁰. Ο χώρος στα δυτικά φαίνεται να είχε πρακτική χρήση. Στην ανατολική στενή πλευρά διαμορφώνεται η είσοδος σε έναν ταφικό θάλαμο με οκτώ loculi (2), ο οποίος λαξεύτηκε σε μεταγενέστερη φάση από τους υπολοίπους. Σώζονται ελάχιστα ίχνη¹¹.

Στη διαμόρφωση του δεύτερου (νοτιότερου) προθαλάμου (3) συνδυάστηκε λάξευση και οικοδόμηση (νότιος τοίχος), στη δεύτερη περίπτωση με χρήση τοπικού λίθου (εικ. 10)¹². Σώζεται μόνο το κάτω μισό από τον βόρειο λαξευτό τοίχο, και μόλις ορισμένοι λίθοι από τον νότιο.

Το σύνολο της επιφάνειας των τοίχων έφερε ανάγλυφη διακόσμηση από γύψο και χρώμα (σώθηκαν ελάχιστα ίχνη), η οποία μιμείται την πρόσοψη μνημειακού «οίκου». Στον νότιο και στον βόρειο τοίχο, ένα κεντρικό θύρωμα στις μακρές πλευρές πλαισιώνεται στην κάθε πλευρά από τρεις δωρικούς ημικίονες και δύο ψευδοπαράθυρα μεταξύ των ημικιόνων. Τα ψευδοπαράθυρα αποδίδονται με το ένα παραθυρόφυλλο μισάνοιχτο και ήταν βαμμένα με λευκό και κόκκινο χρώμα. Τα «ανοίγματα» των ψευδοπαράθρων έφεραν γαλάζιο χρώμα, ενώ οι ορθοστάτες, που καταλαμβάνουν το κάτω μισό του τοίχου και στήριζαν τα παράθυρα, κιτρινωπό.

Στη δυτική στενή πλευρά του προθαλάμου, συναντούμε την είσοδο σε έναν ταφικό θάλαμο (4), παρόμοιο με αυτόν του πρώτου προθαλάμου (εικ. 13)¹³. Και αυτός λαξεύτηκε σε ύστερη φάση, σε σύγκριση με εκείνους της αυλής. Πρόκειται για τον μεγαλύτερο ταφικό θάλαμο του συγκροτήματος, με συνολικά

16 loculi. Ο θάλαμος αυτός είχε επαναχρησιμοποιηθεί τουλάχιστον μία φορά μέσα στην Πτολεμαϊκή περίοδο. Η επιφάνειά του ήταν εξ ολοκλήρου επικαλυμμένη με γύψο που έφερε ζωγραφιστή διακόσμηση, ενώ γκράφτι με το όνομα ή τα ονόματα των τελευταίων κατοίκων του θαλάμου αναγράφονταν πάνω από κάθε loculus¹⁴.

Η μακρά πλευρά δεξιά της εισόδου φιλοξενεί οκτώ loculi¹⁵. Σε αυτά βρέθηκαν τεφροδόχοι και αποθέσεις νεκρών, ακόμα και στο ίδιο loculus, με συνοδεία ελάχιστων κτερισμάτων. Όλα τα loculi ήταν σφραγισμένα με λίθινες πλάκες. Στην εξωτερική επιφάνεια του καθενός διαμορφωνόταν, με συνδυασμό ανάγλυφων και ζωγραφιστών στοιχείων, μια δίφυλλη ψευδόθυρα (κάθε μία μοναδική ως προς το μοτίβο της). Μεταξύ τους ξεχωρίζει η ψευδόθυρα του loculus 6, από τις πιο περίτεχνες που έχουν βρεθεί στην Αλεξάνδρεια (εικ. 12). Η ζωγραφιστή διακόσμηση στο πλαίσιο του θυρώματος μιμείται τη φλεβώδη επιφάνεια του αλάβαστρου. Εντός του πλαισίου βρίσκονται δύο πεσσοί και ανάμεσά τους δίφυλλη θύρα. Οι πεσσοί φέρουν αναδρομή με υπέρθυρο και τριγωνικό αέτωμα. Και σε αυτή την πλευρά, στην επιφάνεια πάνω από τα θυρώματα των loculi, υπήρχαν ζωγραφιστές επιγραφές με τα ονόματα των νεκρών.

Στον τοίχο απέναντι από την είσοδο φιλοξενούνται τρία loculi, σφραγισμένα με παρόμοιες ψευδόθυρες. Η κεντρική είναι κατά ένα τέταρτο ψηλότερη από τις πλαϊνές. Το loculus στα δεξιά βρέθηκε ανοικτό, με ένα μισοσπασμένο αγγείο και διάσπαρτα οστά, διαβρωμένα από το νερό που είχε εισβάλει στον θάλαμο. Το loculus πλαισιωνόταν από έναν ναΐσκο διαμορφωμένο σε ανάγλυφο το οποίο βρέθηκε αποκολλημένο στο πάτωμα. Αποτελείται στην αρχική του μορφή από ένα τριγωνικό τύμπανο με ασπίδα στο μέσο και κορινθιακούς ημικίονες. Το loculus στα αριστερά έφερε επιγραφή, σύμφωνα με την οποία στο εσωτερικό του φιλοξενούνταν, μέχρι και την ανακάλυψη του υπογείου, δύο γυναίκες: «Νικαρίων και Θαΐς χαίρετε».

Επιστρέφοντας στον προθάλαμο, οδηγούμαστε στη θύρα που ανοίγεται στην υπαίθρια αυλή (5)¹⁶. Εκεί συναντούμε ανάγλυφη και ζωγραφιστή διακόσμηση αντίστοιχη με αυτή του προθαλάμου, με ημικίονες, παράθυρα και ορθοστάτες, σε όλες τις πλευρές εκτός της ανατολικής. Στο κέντρο υπήρχε κυκλικός βωμός και ίσως, σύμφωνα με τον Μπρέτσια, είχε διαμορφωθεί κήπος. Στην ανατολική πλευρά της αυλής διαμορφώνεται η είσοδος του πρωιμότερου ταφικού θαλάμου του Υπογείου (6) (εικ. 11)¹⁷. Σε κάθε μακρά πλευρά δεξιά και αριστερά της εισόδου συναντούμε από τέσσερα loculi. Όλα τα loculi πλαισιώνονται από ανάγλυφα μνημειακά θυρώματα ανάμεσα στα οποία παρεμβάλλονται από έξι ιωνικοί ημικίονες.

Στον τοίχο απέναντι από την είσοδο του θαλάμου συναντούμε την είσοδο ενός δευτέρου, κατά πολύ μικρότερου θαλάμου (7), η οποία αποτελείται από ευρύ θύρωμα πλαισιωμένο από δύο ψευδοπαράθυρα (κόγχες)¹⁸. Η πρόσοψη φέρει αρχιτεκτονική ανάγλυφη διακόσμηση με τέσσερις ιωνικούς ημικίονες που στήριζαν τριγωνικό αέτωμα. Το εσωτερικό του θαλάμου καταλαμβάνεται από δύο λαξευτές σαρκοφάγους σε μορφή κλίνης, τοποθετημένες κάθετα η μία στην άλλη σε σχήμα Γ, όπως θα μπορούσε να συμβεί και στην πραγματική ζωή, σε ένα δείπνο ή συμπόσιο¹⁹. Πρόκειται για τον τύπο της «αμφικέφαλης» κλίνης, με προσκέφαλο και στις δύο άκρες. Στην επιφάνεια μεταξύ των δύο ανάγλυφων ποδών της κλίνης που βρίσκεται απέναντι από την είσοδο του δωματίου, έχει λαξευτεί μια στήλη στην οποία θα αναγραφόταν το όνομα ενός εκ των νεκρών του θαλάμου και ίσως απεικονιζόταν και κάποια μορφή. Εσωτερικά λαξευτό τοίχωμα τέμνει

05

06

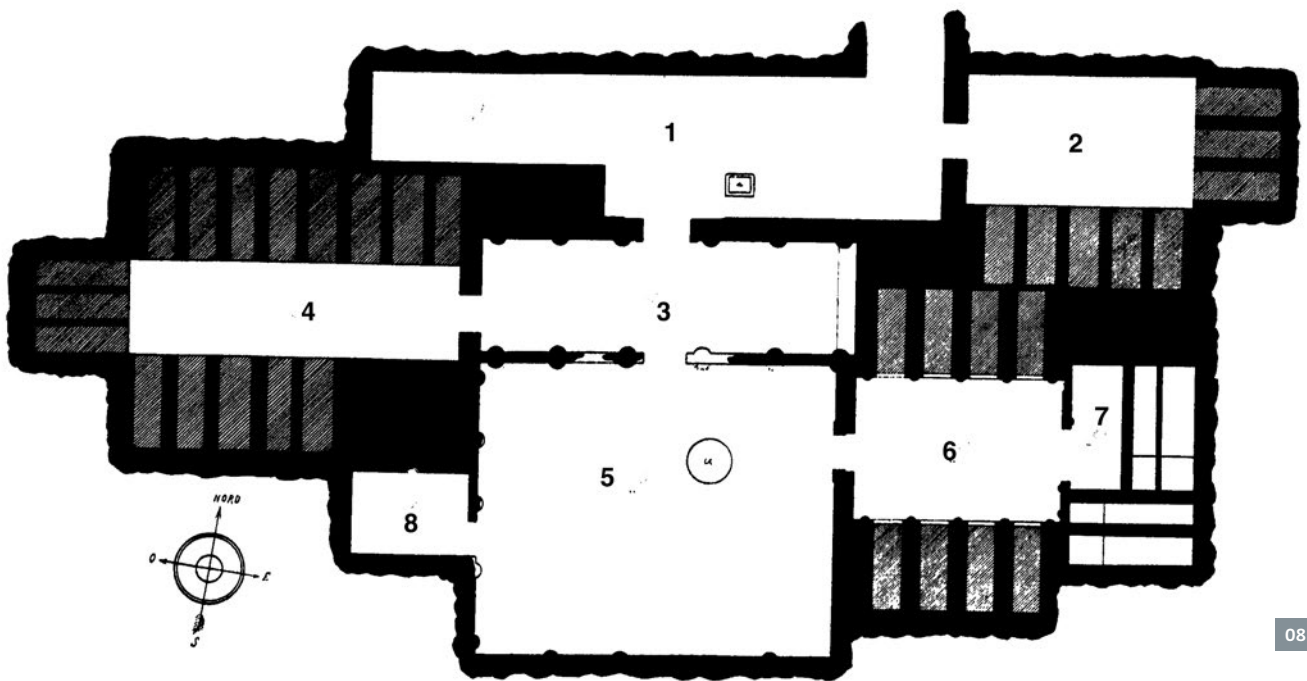
εγκαρσίως τις σαρκοφάγους σε δύο μέρη — το ένα εκ των δύο φαρδύτερο, για την απόθεση του νεκρού, ενώ το στενότερο τμήμα μοιάζει κατάλληλο να δεχθεί τεφροδόχους και κτερίσματα.

Η περιήγησή μας στο Υπόγειο Α ολοκληρώνεται στον μικρό ταφικό θάλαμο που βρίσκεται στην ακριβώς απέναντι πλευρά της αυλής, ο οποίος λαξεύτηκε και αυτός σε ύστερη φάση (8)²⁰. Πρόκειται για ένα πολύ μικρότερο ταφικό δωμάτιο του οποίου η διακόσμηση και οι επιγραφές είχαν ως επί το πλείστον χαθεί. Στις κόγχες του βρέθηκαν ταφικά αγγεία και, ανάμεσά τους, μια υδρία τύπου Χάντρα, ενώ στο δάπεδο βρέθηκαν οστά ενήλικων και παιδιών, ίσως από παλαιότερες ταφές.

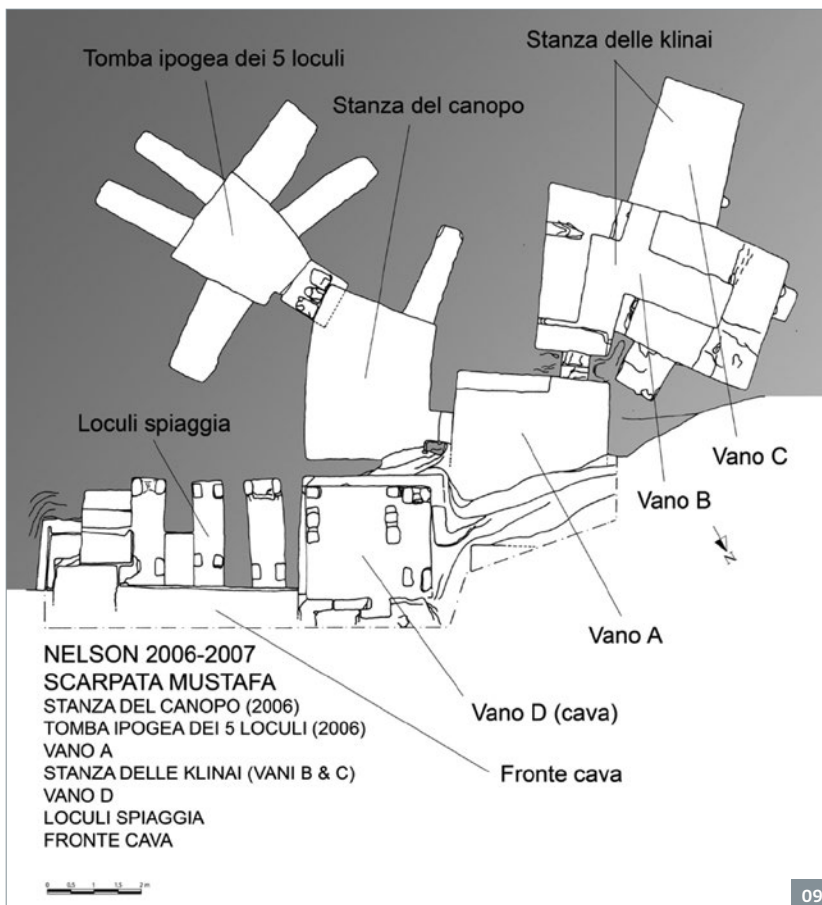
Ήδη από τη σύντομη αυτή περιγραφή μπορεί κάποιος να διακρίνει τις κοινές αναφορές με τους μνημειακούς τάφους του ελλαδικού χώρου, κυρίως αυτούς της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας (αλλά και της Κρήτης, της Μικράς Ασίας, της Ιταλίας και της Κύπρου). Ομοιότητες ειδικά με τους τάφους της Μακεδονίας εντοπίζονται κυρίως στην αρχιτεκτονική, ανάγλυφη και ζωγραφιστή, διακόσμηση σε δωρικό, ιωνικό και κορινθιακό ρυθμό, αλλά και στην ύπαρξη ταφικών κλινών. Βασικά κοινά χαρακτηριστικά είχαν ήδη εντοπιστεί από τον Μπρέτσια, αν και πολλοί Μακεδονικοί Τάφοι, όπως αυτοί της Βεργίνας, δεν είχαν ακόμα αποκαλυφθεί. Κάποιες αναφορές σε Μακεδονικούς Τάφους, όπως αυτοί του Λύσωνα και του Καλλικλή στα Λευκάδια και του Αγίου Αθανασίου, περιλαμβάνονται σε πιο πρόσφατες μελέτες, όπως αυτή της Μ. Βένιτ²¹.

Η συγκριτική προσέγγιση όμως στα αλεξανδρινά υπόγεια (όπως και σε αυτά του ελληνιστικού κόσμου γενικά) παραμένει συγκυριακή, αποσπασματική και κατά συνέπεια ημιτελής. Αρκεί να υπενθυμίσουμε ότι σχετικά πρόσφατα, το 2005, αποκαλύφθηκε ο λεγόμενος Πολυθάλαμος Τάφος της Πέλλας, με κοινές αναφορές με τα αλεξανδρινά υπόγεια στη διαρρύθμιση (ταφικός θάλαμος με κόγχες σε σειρά στους τρεις τοίχους, που θυμίζουν διάταξη *loculi*) και με διάρκεια χρήσης πάνω από 300 χρόνια, σε αντίθεση με κάθε άλλον τάφο στη Μακεδονία²². Το παράδειγμα αυτό μας υποψιάζει ότι η σχέση Μακεδονίας και Αλεξάνδρειας ήταν σαφώς πιο σύνθετη και πιθανώς αμφίδρομη. Δεν χωρά λοιπόν αμφιβολία ότι μια νέα συστηματική συγκριτική μελέτη θα αποκάλυπτε σημαντικά στοιχεία για τη φύση και τον ρόλο των αλεξανδρινών υπογείων, αλλά και αυτών του υπόλοιπου ελληνιστικού κόσμου.

Πέραν των σημαντικών αυτών κοινών χαρακτηριστικών, θα πρέπει να σταθούμε σε μία από τις βασικότερες «αλεξανδρινές» ιδιαιτερότητες του Υπογείου Α, ως προς τη φύση και τη λειτουργία του, η οποία χαρακτηρίζει και όλα τα μετέπειτα

08

09

07

Το Υπόγειο Α (από νότο προς βορρά).

08

Κάτοψη του Υπογείου Α.

09

Κάτοψη του τάφου με loculi στο Νησί του Νέλσονα. Παραχώρηση του Π. Γκάλο.

Η ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΤΟΥ ΣΑΤΜΠΥ

10

11

μνημειακά υπόγεια της πόλης. Το Υπόγειο Α παρέμενε προσβάσιμο και σε συνεχή χρήση για αρκετές γενιές, όχι μόνο για την προσθήκη νέων ταφών αλλά και για επιμνημόσυνες τελετές παρουσία κοινού. Σε αυτό το συμπέρασμα μας οδηγούν η υπαίθρια αυλή με τον βωμό, η εσωτερική διαρρύθμιση των ταφικών θαλάμων, ο διάκοσμος, καθώς και η ύπαρξη πρακτικών χώρων εντός του Υπογείου. Για την επιθυμία και κυρίως για τη δυνατότητα διατήρησης σχέσης μεταξύ ζωντανών και νεκρών μέσα στον οίκο των νεκρών, η έμπνευση θα μπορούσε να αναζητηθεί στις παραδοσιακά στενές σχέσεις μεταξύ των δύο «κόσμων» στην Αίγυπτο και τις ιδιαίτερες γοπτευτικές τοπικές αντιλήψεις γύρω από τη μετά θάνατον ζωή. Βέβαια, τίποτα στο Σάτμπυ δεν υποδηλώνει κάποια ουσιαστική συμβολή των αντιλήψεων αυτών στις ταφικές πρακτικές ή στον αρχιτεκτονικό διάκοσμο του συγκροτήματος, ανάγλυφο και ζωγραφιστό.

Η επίδραση των αιγυπτιακών παραδόσεων θα φανεί στις αμέσως επόμενες γενιές ταφικών υπογείων, ειδικά κατά το β' μισό της Πτολεμαϊκής περιόδου, όπως υποδεικνύουν η αρχιτεκτονική, τα κτερίσματα, οι εσχατολογικές αντιλήψεις και οι ταφικές πρακτικές²³. Ασφαλώς καθοριστική υπήρξε και η εκ μέρους των Πτολεμαίων επίσημη πολιτική προώθησης του ελληνο-αιγυπτιακού θρησκευτικού συγκρητισμού, η οποία φαίνεται να γνωρίζει αποδοχή από τους Έλληνες Αλεξανδρινούς ειδικά τον 3ο αιώνα π.Χ.²⁴. Δεν είναι τυχαίο ότι η «Αγία Τριάδα» της Αλεξάνδρειας και ιερό έμβλημα και του Βασιλικού της Οίκου —ο Σάραπης, η Ίσιδα και ο Αρποκράτης— αποτελεί την *interpretatio hellenistica* κορυφαίων αιγυπτιακών θεοτήτων (Όσιρις-Άπης, Ίσιδα και Ώρος ο Παις). Ειδικά η Ίσιδα και ο Αρποκράτης εξελίσσονται σταδιακά στις πλέον δημοφιλείς θεότητες της περιόδου με σημαντικό ρόλο τόσο στη ζωή όσο και στον θάνατο των Αλεξανδρινών²⁵.

Τέλος, αξίζει να σταθούμε εν συντομία σε ένα ακόμα σημαντικό στοιχείο που αφορά τις καταβολές αυτών των ταφικών μνημειακών υπογείων και συγκεκριμένα τη λάξευσή τους στο βραχώδες έδαφος και τη χρήση των *loculi*. Η λάξευση τάφων αποτελεί πρακτική με βαθιές ρίζες χιλιετιών στη φαραωνική Αίγυπτο, με χαρακτηριστική περίπτωση τα βασιλικά (και μη) νεκροταφεία των Θηβών, εξ ολοκλήρου λαξευμένα στις βραχώδεις «κοιλιάδες» της περιοχής. Βέβαια η ίδια πρακτική συναντάται και εκτός της Αιγύπτου (ειδικά στις προαναφερθείσες περιοχές της Μακεδονίας, της Κρήτης, της Κύπρου και της Μικράς Ασίας). Σίγουρα όμως η Αλεξάνδρεια επωφελήθηκε από την εμπειρία των Αιγυπτίων μηχανικών, τόσο στη λάξευση τάφων όσο και στην οργάνωση των ταφών σε *loculi*. *Loculi* συναντώνται συχνά σε ταφές, ειδικά της Ύστερης Φαραωνικής περιόδου (α' μισό της 1ης χιλιετίας π.Χ.), μέχρι και τα χρόνια της τελευταίας δυναστείας Αιγυπτίων Φαραώ²⁶.

Ιδιαίτερος σημαντικός στοιχείο για την υιοθέτηση των *loculi* στις ταφικές πρακτικές των Αλεξανδρινών στα πρώτα χρόνια της Ελληνιστικής περιόδου προέκυψαν σχετικά πρόσφατα στην περιφέρεια της Αλεξάνδρειας, στην περιοχή της Κανώπου, περίπου 20 χιλιόμετρα στα ανατολικά. Συγκεκριμένα, στο λεγόμενο νησί του Νέλσονα (στην αρχαιότητα η κορυφή ενός ακρωτηρίου) η Ιταλική Αρχαιολογική Αποστολή της Αλεξάνδρειας, υπό τη διεύθυνση του Πάολο Γκάλο, αποκάλυψε τα κατάλοιπα του πρωιμότερου μέχρι στιγμής ελληνικού οικισμού της περιοχής, με χρονολόγηση από το τελευταίο τέταρτο του 4ου αιώνα μέχρι το 285 π.Χ., όταν και εγκαταλείπεται²⁷. Ο οικισμός αυτός φαίνεται να χρησιμοποιεί τμήμα ενός προϋπάρχοντος αιγυπτιακού οικισμού, συμπεριλαμβανομένου τμήματος του νεκροταφείου του. Η ανασκαφή λοιπόν στην περιοχή του νεκροταφείου έφερε στο φως, μεταξύ άλλων, ένα μικρό λαξευτό ταφικό συγκρότημα με προθάλαμο και έναν ταφικό θάλαμο με πέντε *loculi*, που φιλοξενούσαν ισάριθμες μούμιες της 30ής Δυναστείας (εικ. 9).

Στον προθάλαμο, όμως, του ίδιου τάφου αποκαλύφθηκε μια δεύτερη είσοδος ενός ακόμη ταφικού θαλάμου στον οποίο οι αρχαιολόγοι συνάντησαν αδρά λα-

10

Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στη βόρεια πλευρά της αυλής. Διακρίνονται το κάτω μισό του βόρειου τοίχου και υπολείμματα από τον νότιο τοίχο του δεύτερου προθαλάμου (αρ. 3, στην κάτοψη της εικόνας 8). Από τη δημοσίευση του Μπρέτσια (1912).

11

Ο ταφικός θάλαμος στην ανατολική πλευρά της αυλής (6). Στο βάθος διακρίνεται μία από τις δύο λαξευτές ταφικές κλίνες του δεύτερου μικρότερου ταφικού θαλάμου (7). Από τη δημοσίευση του Μπρέτσια (1912).

12

12

Το loculus 6, δεξιά της εισόδου του ταφικού θαλάμου της εικόνας 13. Από τη δημοσίευση του Μπρέτσια (1912).

13

Ταφικός θάλαμος στην ανατολική πλευρά του δεύτερου προθαλάμου (4). Από τη δημοσίευση του Μπρέτσια (1912).

14

Ο ταφικός θάλαμος με τις λαξευτές κλίνες σήμερα, μετά από εισχώρηση και συσσώρευση ομβρίων υδάτων.

ξευμένες μακεδονικές ταφικές κλίνες. Μεταξύ των ευρημάτων, ήταν ένα νόμισμα της εποχής της Σατραπείας του Πτολεμαίου (322–306 π.Χ.). Φαίνεται λοιπόν ότι οι πρώτοι Έλληνες της περιοχής, με την άφιξή τους στη Νειλοχώρα, γνώρισαν τις τοπικές ταφικές πρακτικές ήδη από την περίοδο της πρώτης εγκατάστασής τους στην περιοχή της Αλεξάνδρειας, προσαρμόζοντας μάλιστα στο ήδη υπάρχον περιβάλλον τις δικές τους πρακτικές. Αυτή η πρώτη προσαρμογή, όπως αποτυπώνεται στο πλάνο του τάφου στο Νησί του Νέλσονα, φαίνεται να εξελίσσεται και να τελειοποιείται από την αμέσως επόμενη γενιά, που στην περίπτωση μας εκπροσωπείται από το Υπόγειο Α. Ο συνδυασμός αυτός φαίνεται να παγιώνεται στο πέρασμα του χρόνου, καθώς loculi και λαξευτές ταφικές κλίνες συνυπάρχουν σε πολλά μνημειακά υπόγεια της Ελληνιστικής περιόδου.

Δυστυχώς μετά την αποκάλυψή του το ταφικό συγκρότημα έχει υποστεί σημαντικές ζημιές στο πέρασμα του χρόνου. Από τη ζωγραφιστή διακόσμηση σώζονται μόνο ίχνη, ενώ ο χώρος του συμπλέγματος έχει γεμίσει με στρώση άμμου 60–80 εκ. που δεν επιτρέπει την απομάκρυνση του νερού κατά τις περιόδους βροχής. Έτσι διαμορφώθηκε ένα τοπίο απρόσιτο και αδιάφορο στον κάτοικο ή περιηγητή της πόλης και άγνωστο στη νέα γενιά (εικ. 14). Ως αποτέλεσμα η ύπαρξη της πτολεμαϊκής αυτής νεκρόπολης αγνοείται τόσο από ξεναγούς όσο και από τους εκπαιδευτικούς φορείς. Την ίδια στιγμή, τα αντίστοιχα μνημεία του μεσογειακού χώρου, όπως αυτά της Πάφου και της Βεργίνας, προστατεύονται από την UNESCO και δέχονται χιλιάδες επισκέπτες.

Για τους σημαντικούς αυτούς λόγους, ένα νέο αρχαιολογικό πρόγραμμα έχει μόλις ξεκινήσει με πρωτοβουλία της Αρχαιολογικής Εταιρείας της Αλεξάνδρειας, με χορηγία του Ιδρύματος Α.Γ. Λεβέντη και με την εποπτεία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Αιγύπτου. Αφορά στην αναβάθμιση, την προβολή και τη συστηματική μελέτη της Νεκρόπολης του Σάτμπυ.

Σε πρακτικό επίπεδο το πρόγραμμα περιλαμβάνει τον καθαρισμό του συμπλέγματος και τη δημιουργία συστήματος απομάκρυνσης των ομβρίων υδάτων, την πλήρη αναβάθμιση του αρχαιολογικού χώρου με βελτίωση του τρόπου πρόσβασης, φυτεύσεις τοπικών ειδών βλάστησης, την αναβάθμιση των νεότερων κτισμάτων και τη μετατροπή τους σε πληροφοριακό κέντρο με εποπτικό υλικό και σε γραφεία φύλαξης και εξυπηρέτησης επισκεπτών, την έκδοση οδηγού σε τρεις γλώσσες (αραβικά, ελληνικά, αγγλικά), την ενημέρωση/επιμόρφωση φορέων τουρισμού και εκπαίδευσης, και την αρχαιολογική μελέτη της Νεκρόπολης με βάση τα αρχεία και τα ευρήματα των παλαιών ανασκαφών.

Ιδιαίτερη σημασία, για όλα τα επίπεδα του προγράμματος, έχει η συνεργασία με το Ινστιτούτο Κύπρου και συγκεκριμένα με ειδικούς επιστήμονες των «Εργαστηρίων Χαρακτηρισμού Τέχνης Ανδρέας Πίττας» / STARC για την ψηφιακή τεκμηρίωση-αποτύπωση και οπτικοποίηση της Νεκρόπολης. Τα αποτελέσματα της εν λόγω συνεργασίας θα συμβάλουν στη διεύρυνση της επιστημονικής έρευνας του σημαντικότερου αρχαιολογικού χώρου, αλλά και στην προβολή του στα διάφορα ψηφιακά ή έντυπα μέσα. Παράλληλα, οργανώνεται μια ομάδα ερευνητών αρχαιολόγων από την Ελλάδα, την Αίγυπτο, το Ηνωμένο Βασίλειο, τη Γερμανία και την Κύπρο, η οποία θα συμβάλει στη σχολαστική μελέτη της Νεκρόπολης του Σάτμπυ και των ευρημάτων της, βασιζόμενη στη νέα τεκμηρίωση του χώρου αλλά και στη σχολαστική μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων του παρελθόντος.

Διευθυντές του προγράμματος είναι η καθηγήτρια του Πανεπιστημίου της Αλεξάνδρειας και Πρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αλεξάνδρειας δρ Μόνα Χαγκάγκ, σε συνεργασία με τον γράφοντα δρ Κυριάκο Σαββόπουλο, του Κέντρου Μελέτης Αρχαίων Εγγράφων.

13

14

Σημειώσεις

- 1 Diab 1707, τόμ. 1, σ. 122, αριθμ. 254.
- 2 *Diodorus Siculus. Library of History*, Loeb Classical Library, μτφρ.: C.H. Oldfather, Cambridge, MA and London, 1933–1963.
- 3 *The Geography of Strabo*, Loeb Classical Library, μτφρ.: H.L. Jones, Cambridge, MA and London, 1917–1932, Βιβλίο XVII, 1.10.
- 4 Sonnini de Manoncour 1777–1778, σ. 152–153.
- 5 *Description de l'Égypte*.
- 6 Για πρώιμες ανασκαφές και μελέτες: Botti 1899 (σχεδόν εξ ολοκλήρου αφιερωμένο στη Νεκρόπολη), Schreiber 1908, Breccia 1912, Pagenstecher 1919, Adriani 1936 και 1952. Για πρόσφατες μελέτες: Empereur / Nenna 2001 και 2003. Guimier–Sorbets κ.ά. 2015, Venit 2002, Savvopoulos 2011 και 2014.
- 7 Τα αποτελέσματα της ανασκαφής, κάποια πρώιμα συμπεράσματα και ένας εξαιρετικός κατάλογος ευρημάτων συμπεριλαμβάνονται στο εντυπωσιακό δίτομο έργο του Breccia για τη Νεκρόπολη (Breccia 1912).
- 8 Βλ. αντίστοιχα Seif el-Din 2010, Haggag 2011, Breccia 1922.
- 9 Βορειοδυτικά του Υπογείου Α σώζονταν τα κατάλοιπα της λαξευτής κλίμακας που οδηγούσε στα loculi του λεγόμενου Υπογείου Β, τα οποία ήταν ήδη κατεστραμμένα κατά την ανακάλυψη.

- 10 Μήκος: 13,10 μ., πλάτος: 2–3,50 μ., ύψος: 2,35 μ. Σημειώνεται ότι οι αριθμοί εντός παρενθέσεων στο κείμενο παραπέμπουν στην εικόνα 8.
- 11 Μήκος: 5,2 μ., πλάτος: 2,9 μ., ύψος: 2 μ.
- 12 Μήκος: 8,25 μ., πλάτος: 2,25 μ., ύψος: 3 μ.
- 13 Μήκος: 7,26 μ., πλάτος: 2,12 μ., ύψος: 2,15 μ.
- 14 Κατά την ανακάλυψη, ο Μπρέτσια ήταν σε θέση να διαβάσει στους τοίχους του θαλάμου: Άδμπος, Φιλότεκνος, Ξεννέας και κάποιοι συγγενής του.
- 15 Διαστάσεις των loculi: ύψος: 1,10 μ., πλάτος: 60–80 εκ. και βάθος: 2 μ.
- 16 6x8,20 μ.
- 17 Μήκος: 4,75 μ., πλάτος: 3,25 μ. Τα loculi έχουν ύψος 1,05–1,15 μ. και 60 εκ. πλάτος.
- 18 Πλάτος: 1,20 μ., ύψος: 1,85 μ.
- 19 Μήκος: 2,80 μ., πλάτος: 1,45 μ.
- 20 Μήκος: 3,70 μ., πλάτος: 1,80 μ., ύψος: 2,20 μ.
- 21 Βλ. εδω σημ. 6, Venit 2002, σ. 2236.
- 22 Βλ. <http://www.pella-museum.gr/nekropolis>
- 23 Βλ. Νεκρόπολη του Μουστάφα Κάμελ, Τάφος 1, όπου έξι αιγυπτιακές σφίγγες φυλάσσουν την κύρια όψη της αυλής με τριπλό θύρωμα. Επίσης, βρέθηκαν ειδώλια του Αρποκράτη και του Μπε (προστάτη των εγκύων). Στις Νεκροπόλεις του

- Ανφούσι και του Ρας ελ Τιν, βρέθηκαν «εκατοντάδες» μούμιες, ενώ ο διάκοσμος χαρακτηρίζεται από αιγυπτιακά στοιχεία που συνυπάρχουν με ελληνικά. Τέλος, στους Τάφους των Γκίργκις και Φορτ Σάλεχ, στη Δυτική Νεκρόπολη, συνδυάζεται ταφική κλίση με αιγυπτιακούς ναϊσμούς. Στην πρώτη περίπτωση ένας ανάγλυφος ναϊσμός απεικονίζεται στον τοίχο στον οποίο ακουμπά η λαξευτή κλίση, ενώ στη δεύτερη, η κλίση βρίσκεται εντός του ναού (κόγχη). Για τους δύο τελευταίους, Adriani 1966, πίν. 75, εικ. 283 και πίν. 75, εικ. 249.
- 24 Βλ. ενεπίγραφες αφιερώσεις της περιόδου στον Σάραπι και την Ίσιδα από Αλεξανδρινούς πολίτες και αυλικούς, όπως αναφέρουν στην επικεφαλίδα τους, «υπέρ βασιλέως Πτολεμαίου», πράξη που δηλώνει πίστη στον βασιλικό οίκο και τις επιλογές του. Βλ. Savvopoulos 2017, σ. 117–120.
 - 25 Αυτό αντανακλάται μεταξύ άλλων και στον μεγάλο αριθμό ειδωλίων τερακότας των δύο θεοτήτων που βρέθηκαν σε τάφους της Αλεξάνδρειας. Βλ. Breccia 1930.
 - 26 Abou el-Atta 1992, Daszewski 1994, σ. 51–68.
 - 27 Gallo 2009.

Βιβλιογραφία

- Abou el-Atta 1992: Abou el-Atta H., «The Relation between the Egyptian Tombs and the Alexandrian Hypogea», *Études et Travaux* 16 (1992), σ. 11–19.
- Adriani 1936: Adriani A., *Annuaire (1933/34–1934/35): La Nécropole de Moustafa Pacha*, Αλεξάνδρεια 1936.
- Adriani 1952: Adriani A., «Nécropoles de l'île de Pharos», στο *Annuaire du Musée Gréco-Romain*, 1940–1950, Αλεξάνδρεια 1952, σ. 48–54.
- Adriani 1966: Adriani A., *Repertorio d'arte dell'Egitto greco-romano*, 3, Παλέρμο 1966.
- Botti 1899: Botti G., *Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie*, τόμ. 2, 1899.
- Breccia 1912: Breccia E., *La necropoli di Sciatbi*, Κάιρο 1912.
- Breccia 1922: Breccia E., *Alexandrea ad Aegyptum: A Guide to the Ancient and Modern Town, and to its Graeco-Roman Museum*, Μπέργκαμο 1922.
- Breccia 1930: Breccia E., *Terrecotte figurate greche e greco-egizie del Museo di Alessandria*, Μπέργκαμο 1930.
- Daszewski 1994: Daszewski W.A., «The Origins of Hellenistic Hypogea in Alexandria», στο M. Minas / J. Zeidler (επιμ.), *Aspekte spätägyptischer Kultur. Festschrift für Erich Winter zum 65. Geburtstag*, Μάιντς 1994, σ. 51–68.
- Description de l'Égypte: Description de l'Égypte, ou Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée française, Παρίσι 1809–1829.
- Diab 1707: Diab H., *Voyage d'un maronite alépin en compagnie et au service de Paul Loucas, pèlerin français 1707*, Βιβλιοθήκη του Βατικανού, Χειρόγραφο του Paul Sbath, τόμ. 1, σ. 122, αρ. 254.
- Empereur / Nenna 2001: Empereur J.Y. / Nenna M.D. (επιμ.), *Necropolis 1*, Κάιρο 2001.
- Empereur / Nenna 2003: Empereur J.Y. / Nenna M.D. (επιμ.), *Necropolis 2*, Κάιρο 2003.
- Gallo 2009: Gallo P., «Il contributo della ricerca italiana allo studio dell'area canopica», στο L. Ferro / C. Pallini (επιμ.), *Alessandria d'Egitto oltre il mito. Architettura, archeologia, trasformazioni urbane*, Μοντόβι 2009, σ. 66–75.
- Guimier–Sorbets κ.ά. 2015: Guimier–Sorbets M. / Pelle A. / Seif el-Din M., *Renâître avec Osiris et Perséphone: Alexandrie, les tombes peintes de Kôm el-Chougafa*, Αλεξάνδρεια 2015.
- Haggag 2011: Haggag M., «The Archaeological Society of Alexandria, Past Present and Future», στο K. Savvopoulos (επιμ.), *Second Hellenistic Studies Workshop, Alexandria*, 4–11 July, *Proceedings*, Αλεξάνδρεια 2011, σ. 137–141.
- Pagenstecher 1919: Pagenstecher R., *Nekropolis: Untersuchungen über Gestalt und Entwicklung der alexandrinischen Grabanlagen und ihrer Malereien*, Λειψία 1919.
- Savvopoulos 2011: Savvopoulos K., *Alexandrea in Aegyptum, the role of Egyptian Tradition in Alexandria of the Hellenistic and Roman Periods*, διδ. διατρ., Leiden University, Λάιντεν 2011.
- Savvopoulos 2014: Savvopoulos K., «The polyvalent nature of the Alexandrian Elite Hypogea: A Case Study in the Graeco-Egyptian Cultural Interaction in the Hellenistic and Roman periods», στο M. Haggag / R. Soussa (επιμ.), *Alexandrea ad Aegyptum: Multiculturalism in Antiquity*, Πόρτο 2014, σ. 101–121.
- Savvopoulos 2017: Savvopoulos K., «Alexandria in the Corpus of Ptolemaic inscriptions», στο M. Bardinoyanis / Chr. Zerefos, *Hellenistic Alexandria, Celebrating 24 centuries. Papers presented at the conference held on December 13–15, 2017 at Acropolis Museum, Athens*, Οξφόρδη 2017, σ. 115–132.
- Schreiber 1908: Schreiber T., «Die Necropole von Kom es-Shukafa», στο *Expedition Ernst von Sieglin. Ausgrabungen in Alexandria*, τόμ. 1, Λειψία 1908.
- Seif el-Din 2010: Seif el-Din M., «Graeco-Roman Museum of Alexandria, Past Present and Future», στο K. Savvopoulos (επιμ.), *First Hellenistic Studies Workshop, Alexandria* 12–18 July 2009, *Proceedings*, Αλεξάνδρεια 2010, σ. 92–109.
- Sonnini de Manoncour 1777–1778: Sonnini de Manoncour C.S., *Voyage dans la Haute et Basse Égypte*, Paris An VII de la République (1777–1778).
- Venit 2002: Venit M.S., *The Monumental Tombs of Alexandria, The Theater of the Dead*, Κέιμπριτζ 2002.